

Social Sciences Indexed

International
SOCIAL MENTALITY AND
RESEARCHER THINKERS JOURNAL
Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
SMARTjournal (ISSN:2630-631X)

Architecture, Culture, Economics and Administration, Educational Sciences, Engineering, Fine Arts, History, Language, Literature, Pedagogy, Psychology, Religion, Sociology, Tourism and Tourism Management & Other Disciplines in Social Sciences

2019

Vol:5, Issue:21

pp.1107-1116

www.smartofjournal.com

editorsmartjournal@gmail.com

DİRENİŞ EDEBİYATININ TARİHSEL SÜRECİ¹

HISTORICAL PROCESS OF LITERATURE OF RESISTANCE

Dr. Muhammet Berat CAN

Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Gümüşhane/Türkiye
ORCID: 0000-0002-5811-9958

Article Arrival Date : 07.05.2019

Article Published Date : 14.07.2019

Article Type : Research Article

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31576/smryj.314>

Reference : Can, M.B. (2019). "Direniş Edebiyatının Tarihsel Süreci", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 5(21): 1107-1116

ÖZET

Direnış bilinci insan zihninde iki şekilde canlanır. İlki özgürlük adına olan direniştir. Bu bir kaçış, bir hicret olabildiği gibi zorlukların kaynağıyla ve onlara sebep olanlarla mücadele şeklinde ortaya çıkabilir. Bu mücadele saldırı, isyan ve yakıp-yıkma şeklinde de olabilir. İkincisiyse düşmanlık adına yapılan direniştir. Bu psikolojik veya kişisel istekler adına olabildiği gibi, ideolojik veya akıdevi amaçlar doğrultusunda da olabilir. Direniş aslında düşmanın yaptığı zulümler ve aşğılamalar karşısında düşülen kötü durumdan kurtulmak için verilen bir tepkidir. Direniş bu yönüyle özgürlük ile düşmanlık arasında bir konuma sahiptir. Bu sebeple direniş insanlık için tarihin her döneminde karşılaşılan zorluklara verilen tepkiler şeklinde farklı isimlerle ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belağı, Filistin Edebiyatı, Direniş Edebiyatı, Filistin

ABSTRACT

Awareness of resistance revives in human mind in two ways. The first one is resistance for freedom. This could be an escape or migrate also this could reveal struggling with difficulties and the shape of fight with their causes. This could be in the form of assault, riot, or destruction. The second one is resistance for hostility. It may be behalf of psychological and personal requests or for the purposes of Religious and ideological beliefs. Essentially, the resistance is a behavior which shown in the face of persecution and insult of enemy. This aspect of resistance is between hostility and freedom. For this reason, it has emerged by taking different names in every Era end period.

Key Words: Arabic Language and Rhetoric, Palestinian Literature, Literature of Resistance, Palestine

1. GİRİŞ

Müslümanların işgalciler karşısında bir dava olarak gördüğü direniş olgusunun kökenleri, cihat kavramıyla Kur'an ve sünnette bulunmaktadır.

Cihat, fikir ve ilkeler temelinde yürütölen bir mücadele yöntemidir. İslami direniş batılı türevlerinden ayıran en önemli özellik ise devrimi yakıp yıkmak olarak görmemesidir. Bununla birlikte cihat haçlı seferlerinin benzeri de değildir. Çünkü haçlı seferi için yola çıkan Fransa kralı

¹ Bu makale "Semih El-Kâsım'ın Hayatı, Eserleri Ve Mukavemet Edebiyatındaki Yeri" isimli Doktora tezinden makale formatında düzenlenerek yeniden hazırlanmıştır.

VII. Louis (1120-1180) '*Musa ve Yuşa'nın öldürdüğü Kenanlı kadar Müslüman öldüreceğini*' söylemiştir².

Avrupalı devrimciler '*her devrim yıkımla başlar...*' ülküsünü benimseyerek³ haçlı seferleriyle atalarından miras buldukları şiddetle birlikte Fransız devriminde de kullanılan Jakoben⁴ temayı her fırsatta kullanmaktan geri durmamıştır.

Cihat kavramı batı dillerine '*holy war*' olarak çevrilerek, İslami cihat dar bir çerçeveye sokulmaya çalışılmıştır. Ayrıca batılılar tarafından kasıtlı olarak, İslam dünyasında; bir elde Kur'an, bir elde silah, sürekli savaş ortamının hâkim olduğu bir tema resmedilmek istenmektedir. Oysa silah, mücadelenin sadece bir boyutudur⁵.

İslam'ın öğretisine göre cihat büyük ve küçük olarak ikiye ayrılmaktadır. Büyük cihat nefisle yapılan⁶, küçük cihat⁷ ise savaşı başlatan düşmana karşı yapılan savaştır. Sözü edilen ikinci tür cihat sadece silahla yapılmaz aynı zamanda kalemle ve sözle⁸ de yapılır. Müslümanlar için savaşılması gereken durumlarda bile İslami kurallar şartları belirlemektedir. Bu kurallara göre davranılması, nefse uyulmaması, savaşmayanlarla savaşılması, çocuk, yaşlı, kadınların katledilmemesi ve ele geçirilen şehirlerin yakılıp yıkılmaması istenmektedir⁹.

Dini bir vecibe olarak Kur'an ve Sünnette emredilen cihat kavramı edebi literatüre ilk kez Abdullah bin Mübarek'in (736-794) kaleme aldığı '*Kitâb'u'l-Cihâd*¹⁰' isimli eserle girmiştir¹¹. Firuzabâdi¹²(1329-1414) ve Rağıb el-İsfehânî¹³(954-1108) gibi dilciler Kur'an'dan deliller getirerek cihadın açık düşmana, şeytana ve nefse karşı, söz¹⁴, silah¹⁵ ve amelle¹⁶ yapılacağı görüşünü savunurlar¹⁷.

Kadim dönemlerden itibaren söz ve kalemle yapılan direnişin en belirgin örneği olarak şiir, gerek kabileler arası savaşlarda kendi taraflarını koruyup kollamak, gerekse savaş öncesi ve sonrasında insanları teşvik ve teskin etmek için kullanıla gelmiştir. Bu manayı ifade sadedinde '*Medih, Fahr, Hamâse, Hiciv*' vb. türlerde şiirler söylenmiştir.

Bu yönüyle Arap edebiyatında kadim bir geçmişe sahip olan şiir, Halil b. Ahmet'in aruz¹⁸ olarak isimlendirdiği bahirleri tasnif etmesiyle yeni bir forma kavuşmuştur¹⁹. Modern dönem temsilcileri klasik aruz formlarını²⁰ ustalıklı serbest şiirde kullanarak modern şiirle bütünleştirmişlerdir. Tarihten miras olarak alınan bu gelenekler modern şiirde de yaşatılmıştır.

² Alastair Crooke, *Direnış: İslamcı Devrimin Özü*, İyi Düşün Yayınları, İstanbul 2014, 36.

³ Crooke, 94.

⁴ Siyasi parti olarak 1789 yılında kurulmuştur. Fransız devrimi sonrasında ülkeye yaklaşık bir yıl boyunca egemen olarak bu dönemde devrimden daha fazla kan dökülmesine ve terör eylemlerine sebep olmuştur. (bkz. Mehmet Ali Ağaogulları, "Fransız Devriminde Birey Devlet ilişkisi", *Ankara Üniversitesi S.B.F Dergisi*, 44(3), 195-228)

⁵ Saffet Köse, "Cihat Kavramı Şiddete Referans Olabilir mi?", N. Gökıkr (Haz.), *Din ve Dünya Barıştı Uluslar Arası Sempozyum: 26-28 Nisan 2007-İstanbul: Tebliğler (ss. 168-202)*, İstanbul 2008, 201; Alastair, 37.

⁶ Celalettin es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sâğır I-VI (Feyz'u'l-Kadır)*, Beyrut 1972, nr. 6107, IV, 511.

⁷ Nisa: 4/95; Ankebût: 29/6, 69

⁸ Furkan: 25/52

⁹ John Bowker, "Jihad", *Concise Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, New York 2000, 288; Saffet Köse, 170.

¹⁰ Ebû Abdurrahman Abdullah Bin Mübarek (nşr. Dr. Nüzeyye Hammâd), *Kitâb'u'l-Cihâd*, Dâr'u'l-Matbuât el-Hadîse, Cidde ts.

¹¹ Crooke, 84.

¹² Muhammed Firuzabâdi (Mütercim Âsım Efendi), *Kamûs'u'l-Muhid I-VI*, İstanbul 2013, II, 1397.

¹³ Rağıb el-İsfehânî Ebû'l-Kâsım Hüseyin, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Lübnân ts., *el-Müfredât*, Beyrut 1906, 101.

¹⁴ Furkan: 25/52

¹⁵ Nisa: 4/95

¹⁶ Ankebût: 29/6, 69; Fussilet: 41/34

¹⁷ Köse, 180.

¹⁸ İbrahim Yılmaz, "Recez Bahrinin Arüz Şekilleri", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 2004, 130.

¹⁹ Nihat M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, 50; İbn Reşik el-Keyrevânî, *el-Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih I-II* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1981, I, 135.

²⁰ "Feülün, fâilün, fâilâtün, mefâilün, müstefilün, mefûlâtün, müfâaletün, mütefâilün," gibi temel sekiz tef'ileden oluşur. Daha geniş bilgi için (bkz. Nihat M. Çetin "Arüz", *DİA*, İstanbul 1991, III, 428.)

Çalışmamızda klasik dönem hamâse, İslami dönem hiciv, haçlılar karşısında verilen cihat edebiyatı, modern dönem işgalciler karşısında kaleme alınan savaş edebiyatı ve direniş edebiyatı örnekleri incelemeye tabi tutulacaktır.

2. DİRENİŞ EDEBİYATININ TARİHSEL SÜRECİ

Cahiliye döneminde panayırlarda insanlara sunulan şiirler muallakalar olarak meşhur olmuştur. Bu Kasidelerde de bölüm olarak kendine yer bulan direnişin örnekleri tarihin her döneminde Arap Edebiyatında kullanıla gelmiştir. Bu edebi tür savaş öncesi, esnası ve sonrasında kendine roller üstlenir ve farklı amaçlara hizmet eder.

Savaş öncesinde insanları psikolojik olarak savaşa hazırlayarak moralleri yüksek tutma görevini, savaş esnasında kahramanlık hikâyeleriyle savaşçıları şevklendirme görevini, savaş sonrasında sonraki nesillere zafer ve kahramanlık hikayelerini anlatmayı ve insanları meydanlarda yaşananlardan haberdar etme görevini üstlenmiştir.

2.1. Klasik Dönem Hamâse Örnekleme

Cahiliye şiirlerinde ve ‘Eyyam’ü’l-Arap’ seçkilerinde Araplar arasında savaşın oldukça yaygın olduğu görülür. Kabileler arasındaki çekişmelerde vuku bulan hikâyeler, kahramanlıklar, üstünlük mücadeleleri, kan davaları ve yiğitlik gösterileri şiirlere konu olmuştur.

Bu savaşlar şairlerin toplum önünde daha fazla değer kazanmasına sebep olmuştur. Özellikle kadın şairler savaş alanlarında en ön safta yer almış ve söyledikleri şiirlerle savaşçıların kalplerine cesaret aşılarlardı²¹.

Hem savaş esnasında hem de savaş öncesinde şairlerin söyledikleri şiirler halkın zihinsel ve ruhsal olarak savaşa hazırlanmasında önemli rol oynamıştır.

Antere bin Şeddâd’ın meşhur şiirinde savaş tasviri yaptığı mısraları şöyledir;

"لَمَّا رَأَيْتُ الْقَوْمَ أَقْبَلَ جَمْعُهُمْ * يَتَدَامَرُونَ كَرَرْتُ عَيْرَ مُدْمَمٍ
يَدْعُونَ عُنْتَرَ وَالرَّمَاخَ كَأَنَّهَا * أَشْطَانَ بِنْرٍ فِي لَبَانِ الْأَدْمَمِ"²²

‘Düşman ordusunun birbirlerini kışkırtarak üstümüze geldiklerini gördüğümde, ben de fena sayılmayacak bir hücum ettim.

Mızraklar, kuyuya sarkmış ipler misali yağız atımın göğsüne asılmışken “Antere, Antere!” diye sesleniyorlardı.²³

Antere’nin bu şiiri²⁴ ‘kâmil’ bahrinde söylenmiştir. Her beyit iki şatır²⁵’dan oluşmaktadır. Her şatır üçer tef’ile²⁶ olmak üzere, toplamda altı tef’ileden oluşmuştur. Her iki şatır’ın son harfleri de birbiriyle aynı olması sebebiyle beyit kafiyevidir. Böyle beyitlere musarrâ²⁷ beyit denir.

2.2. İslami Dönem Hiciv Örnekleme

Müslüman şairler İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren şiiri; İslam’ı savunmak ve gazvelerde Müslümanlara cesaret aşılamak gayesiyle kullanmışlardır. Toplumun her ferdi için canın, malın ve namusun korunması söz konusu olunca eldeki tüm imkânlarla mücadele edilmesinin gerekli olduğu gibi, edebi alanda da mücadelede gerekli hale gelmiştir.

Hz. Peygamber zamanında bazı şairlere müşrikler karşısında şiirleriyle İslam’ı ve Müslümanları savunmak için izin verilmişti. Hassan bin Sâbit el-Ensârî (ö. 674) hem cahiliye döneminde yaşamış

²¹ İbrahim Yılmaz, *Panayırlar ve Arap Dili Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, B.E. , Erzurum 1997, 10; Abdülaziz Salim, *Tarihu’l-Arap fi Asr el-Cahiliyye*, Dâru’n-Nehza el-Arabiyye, Beyrut 1971, 418.

²² Nurettin Ceviz, *Yedi Askı*, Ankara Okulu, Ankara 2013, 162.

²³ Ceviz, 150.

²⁴ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Kâmil”, *DİA*, XXIV, 280.

²⁵ Çetin “Arûz”, III, 428.

²⁶ İsmail Durmuş, “Tef’ile”, *DİA*, Ankara 2011, XL, 273.

²⁷ Halim Öznurhan, “Tasrî”, *DİA*, Ankara 2011, XL, 131.

hem de İslam'ın gelişine şahit olmuş şair bir sahabedir. Peygamber şairi olarak anılmaktadır²⁸. Âmâ olduğu için cihadı şiiriyledir. Şiir söylediği zaman düşman üzerinde Kureyş'in soylularından daha fazla etkili olduğunu Peygamberimizden rivayet olmuştur²⁹.

Hassan bin Sabit, Ebu Süfyan b. Harb'in Hz. Peygamberi hicvetmesi üzerine ona hitaben her bir mısrası iki şatırdan oluşan şu şiiri söyler;

"أَلَا أُنْبِغُ أَبَا سُفْيَانَ عَنِّي * فَأَنْتَ مُجَوِّفٌ نَجْبٌ هَوَاءُ
وَأَنْ سَيُوفِنَا تَرْكُكَ عَيْدًا * وَعَبْدَ الدَّارِ سَادَتْهَا الْإِمَاءُ
هَجَوْتُ مُحَمَّدًا، فَأَجِبْتُ عَنْهُ * وَعِنْدَ اللَّهِ فِي ذَلِكَ الْجَزَاءُ
أَتَهْجُوهُ، وَلَسْتُ لَهُ بِكُفٍّ، * فَسَرُّكُمْ لِحَيْرِكُمْ الْفِدَاءُ
هَجَوْتُ مُبَارَكًا، بَرًّا، حَنِيفًا، * أَمِينَ اللَّهِ، شَيْمُتُهُ الْوَفَاءُ
فَإِنَّ أَبِي وَوَالِدَهُ وَعِرْضِي * لِعِرْضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وَقَاءُ"³⁰

*"Ebû Süfyan'a söyleyin: Şöyle diyor Hassân senin için
Sen yüreksiz, korkak ve ödleksin, nafile olma hodbin.
Kılıçlarımız seni köle hale getirdi, eyledi izzetten tecrit
Sana kattı Benî Abdi'd-dâr'ı ki cariyeler başlarında seyyit
Sen Muhammed'i hicvettin, ben de cevap verdim hicvine
Ümit ederim ki erişirim Allahü Zü'l-Celal katında ecrine
Dengi olmadığı halde nasıl hicveder onu senin gibi biri
Feda olsun insanların en hayırlısına, senin gibi en şeriri
Hicvettin onun gibi yücelik, iyilik ve doğruluk abidesin
O ki Allah'ın sır kâtibi, mizacı ve ahlakı vefadır bilesin
Babam, babamın babası, namusum ve şerefim muhakkak
Muhammed'in namusu için bir kalkandır, sizden koruyacak"³¹*

2.3. XII. Yüzyıl Haçlı Seferlerine Karşı Cihat Edebiyatı Örnekleme

XI, XII ve XIII. yüzyıllarda yaşanan haçlı seferleriyle Müslümanların elinden çıkan Filistin ve Suriye sahillerinde yaşayan halk haçlılar tarafından sürgüne zorlanmıştır. Yaşanan sürgünlerin acıları ve vatan hasreti geçmiş Arap Edebiyatı türlerine benzemeyen Cihat Edebiyatı'nın ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır³².

El-Mütenebbi'nin (M.915-965) Rumiyyât³³'ı ve Ebu Temmam'ın (M.805-846) Feth Ammuriyya³⁴'sı o dönemde mevcut olan Cihat edebiyatı türlerine örnek teşkil etmektedir. Bu örnekler Filistinli şairlerin XII. yüzyılda kendilerine bir cihat şiiri oluşturmalarında ilham kaynağı

²⁸ Hayatı için bkz. Abdullah Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ' I-II* (thk. Ahmet Muhammet Şakir), Dâr'u'l-Me'ârif, Kahire 1986, I, 305; İbrahim Yılmaz, "İslâmî Kabülde Şiirin Etkisine Dair Bir Örnek", *EKEV Akademi Dergisi*, 1(1), Erzurum 1997, 220.

²⁹ İğnaz Goldziher, (Çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), *Klasik Arap Literatürü*, Vadi Yayınları, Ankara 2016, 33; Abdurrahman Özdemir, "Peygamber Şairi Hassân Bin Sâbit ve Divânı", *İstem*, 4, 2004, 201-218; Faruk Çiftçi, "Hassân Bin Sâbit'in Hz. Peygamber İçin Söylediği Mersiyeler", *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 2004, 79-95.

³⁰ Abdi Ali Muhennâ (Nşr.), *Divânü Hassân bin Sâbit el-Ensâri*, Dâr'u'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1994, 20.

³¹ Özdemir, 215.

³² İbrahim Yılmaz ve Ruhattin Yazoğlu "XII Asır Arap Şiirinde Haçlı Seferlerine Karşı Cihad", *İlim ve Sanat*, 43, İstanbul 1997, 76.

³³ Bizans'a karşı savaşan Seyfüddeve'nin hikâyesinin anlatıldığı eser.

³⁴ M. 838'de Abbasi halifesi Mutasım'ın Bizans'a karşı askeri zaferini anlatan eser.

olmuştur. Modern Arap Edebiyatında ele alınan hiçbir tema edebi türlere kaynak olma açısından Filistin teması kadar meşhur olamamıştır³⁵.

XII. yüzyıl İslam kahramanlarından olan Selahaddin el-Eyyübi de (M.1138-1193) Modern Arap Şiirinde önemli yer tutmaktadır³⁶. Salih et-Tuma eserinde, Selahaddin'i tema yapan veya ona işaret eden 50 den fazla şair ismi zikretmektedir³⁷.

XII. yüzyılda Arap Şiiri haçlılarla cihat etme, onlara karşı koyma ve Müslümanlara yol gösterme hususunda önemli rol oynamıştır. Cihat Edebiyatı'nın revaç bulduğu bu dönem, Müslümanların M.1099 yılında haçlılar karşısında ilk kez savunma hareketiyle başlamış ve Selahaddin'in Kudüs'ü tekrar almasına kadar devam etmiştir.

XII. yüzyıl Arap Şiirinde cihat konusu ilk kez İranlı şair İmadüddin el-İsfehani (M.1125-1201) tarafından rubailerde, kasidelerde ve mersiyelede işlenmiştir. Bununla birlikte İbn San'a el-Mülk tarafından Mısırda meşhur olan Muvaşşahlarda da işlenmiştir³⁸.

Ebu Muzaffer el Ebîverdi (M.1065-1113) haçlı saldırıları sonucunda memleketini terk edenlerin hallerini ve felaketin boyutunu şu şiirinde dile getirir;

“Kanlarımızla akan gözyaşlarımız birbirine karışmıştır ve acılamak maksadıyla da olsa bizim için geriye hiçbir mekân kalmamıştır.

Gözyaşlarını dökmek ise, kılıçlar savaşın korlarını karıştırdığı zamanlarda, insanın en kötü silahıdır³⁹.”

Ebu Muzaffer el-Ebîverdi bu şiirinde dinleyicilerin hislerini uyandırmaya gayret ederek, haçlılar karşısında harekete geçirmeye teşvik etmektedir. Haçlıların saldırıları karşısında İslam ruhunun canlanması için 1099 yılında Kadı Ali bin Tahir es-Sülemi tarafından Kitabü'l-Cihad isimli eser kaleme alınmıştır. Es-Sülemi bu eserinde haçlı saldırılarını İslam'a karşı düzenli olarak tertiplenmiş batı seferleri olarak tanımlamaktadır. Bu seferler öncelikli olarak İspanya ve Sicilya'da başlamış, Kudüs'ü işgal etmeyi kendilerine nihai hedef edinerek doğuyu da içine alarak genişlemiştir⁴⁰.

Cihat Edebiyatı genel olarak İslam'ın emir ve yasaklarını, İslam'ın kutsal mekânlarını, savaş esnasında kadın ve çocukların maruz kaldıkları kötü durumları, devlet adamlarının eksikliklerini tenkit olarak üç ana temayı konu edinmiştir.

El-Ebîverdi bu minvalde olan şiirinde savaş halinde kadınların düştüğü kötü durumundan şöyle bahseder;

“Kanların döküldüğü ve güzel kızların bir utanç vesilesi olarak güzel yüzlerini onların ellerinde ovuştururken!

Beyaz kılıçların uçları kanla boyandığı ve kahverengi mızraklar kanla lekелendiği zaman!⁴¹”

Cihat edebiyatında yazılan şiirler Müslümanların maneviyatları üzerindeki psikolojik savunma etkisini yansıtmaya rağmen ümitsizlik havası doğurmaz. Buna mukabil geleceğe yönelik umut ve güven aşılayan şiirlerdir.

³⁵ Salih et-Tuma, “The Treatment of The Palestinian Conflict in Modern Arabic Literature”, *Middle East Forum*, XLVIII, 1972, 7.

³⁶ Salih et-Tuma, “Selahaddin el-Eyyübi fi'ş-Şi'r el Arabi”, *el-Ebed*, XI, 1970, 18-19.

³⁷ Salih et-Tuma, “Selahaddin el-Eyyübi fi'ş-Şi'r el Arabi”, 17.

³⁸ Ömer Paşa, *el-Edeb fi Bilâdi'ş-Şam*, el-Mektebetü'l-Abbasiyye, Şam 1972, 556; Muhammed I. Nasır, *İbn San'a el-Mülk*, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire 1967, 143.

³⁹ Francesco Gabrieli, *Arap Historians of The Crusades*, Berkeley University of California 1967, 12; İzzüddin bin el-Esir, *el-Kamil fi't-Târih I-XI*, Daru's-Sadr, Buyrut 1966, X/284.

⁴⁰ Yılmaz ve Yazoğlu, 78.

⁴¹ Yılmaz ve Yazoğlu, 78.

El-Ebiverdi dinleyiciye Arapları ve onların elde ettikleri başarıların muhteşemliğini hatırlatır. Atalarının kazandığı bu zaferler, özellikle Hz. Peygamber'in yolunun takip etmeye teşvik eden dinleriyle birlikte onları Arap yarım adasının dışına taşımıştır⁴².

XII. yüzyılın başlarından itibaren cihadi şiirde vurgulanan İslam teması, topraklarından mahrum bırakılan halkın durumu, yöneticilere yöneltilen eleştiriler, İslami birlik, Hz Peygamber ve Kudüs gibi konular toplumda ve yöneticilerde cihat fikrinin uyanmasında rol oynamıştır⁴³.

Şiirde kullanılan temalar politik ve askeri olarak İmadüddin, Nurettin Zengi⁴⁴ (1173-1211), Selahattin el-Eyyübi gibi İslam kahramanlarının ortaya çıkmasıyla büyük ilgi görmüştür. Bu üç İslam kahramanının ortak gayesi halk tabanında da karşılık bulmuş ve Müslümanlara Kudüs'ü geri almanın yolunu açmıştır.

Bu dönemde haçlı ordularıyla edebi ve askeri alanda mücadele eden İslam cephesinde, Cihat Edebiyatı, Fedâil Edebiyatı⁴⁵, Ziyaret Edebiyatı⁴⁶ isimli savaşla doğrudan ilgili üç edebi tür ortaya çıkmıştır⁴⁷.

Bu bağlamda Cihat Edebiyatında ve diğer türlerinde savaş sanatı, askeri taktikler, teçhizat ve binicilikle ilgili olarak birçok eser kaleme alınmıştır⁴⁸. İbn Asâkir'in (M.1105-1176) kaleme aldığı '*Fadl Beyti'l-Makdis, Fadl Askalan, Fadl Makâm'ı-İbrahim ve Fedâil'u'ş-Şâm*' Fedâil Edebiyatının ve Ziyaret Edebiyatının meşhurlarındandır⁴⁹.

XII. yüzyılda Cihatla ilgili temalar cephede yapılan konuşmalarda, Cuma hutbelerinde, sanatsal nesirlerde ve tasavvufi ilahilerde işlenen ana konular olmuştur. Bu yüzden XII. yüzyıl şiirinin genel karakteristiği, İslam temasının yaygın olarak kullanılmasıdır. Velid bin Hâlidî Kudüs'le ilgili olarak şunu söyler;

"Bir mıknaş misali Kudüs, her romantik hikâyeyi ve rivayeti cezbedti ve O, dini şuurun popüler mihveri oldu"⁵⁰.

Kudüs edebi alanda kendisine hem İslam öncesi dönemlerde hem de İslami dönemlerde sürekli bir yer bulmuştur. Bu sebeple edebiyatta şairlerin sürekli başvurdukları bir tema olarak yerini almıştır.

2.4. Modern Dönem Mukavemet Edebiyatı Örnekleme

Basra körfezinden Fas kıyılarına kadar uzanan Müslüman Arap coğrafyasında XVIII. yy.'den itibaren artmaya başlayan yabancı nüfuzu, I. ve II. Dünya savaşlarıyla en yoğun halde yaşanmıştır. Bu dönemde batı edebiyatının ve işgallerin tesiriyle Arap edebiyatında farklı eğilimler ortaya çıkmıştır⁵¹. Bir kısım Arap edebiyatı tarihçileri bu tarihten günümüze geçen süreyi Nahda (Rönesans) olarak isimlendirir⁵².

⁴² İbn el-Esir, X/286.

⁴³ Yılmaz ve Yazoğlu, 79.

⁴⁴ 1193-1211 yılları arasında Musul Atabeğidir. Arslanşah lakabı verilmiştir. (Bkz. Erişim:02/04/2019 <https://islamansiklopedisi.org.tr/nureddin-zengi-mahmud>)

⁴⁵ Dini ve tarihi mekânların, şehirlerin ve mukaddes sayılan yerlerin üstünlüğünü anlatan edebi tür.

⁴⁶ Kutsal yerler hakkındaki çalışmalar.

⁴⁷ Yılmaz ve Yazoğlu, 80.

⁴⁸ Hamilton A. R. Gibb, *Arabic Literature*, Oxford Clerandon 1963, 128.

⁴⁹ Ebu'l-Kasım Ali bin Asâkir, *Târih Medine Dimaşk*, el-Mecma'u'l-İlmi'l-Arabî, Şam 1951, 30.

⁵⁰ Guy le Strange, *Palestine Under The Moslems*, Hayyat, Beyrut 1965, (Introduction).; İbrahim Yılmaz ve Ruhattin Yazoğlu, 83.

⁵¹ Ahmet Muhammed Fettüh, *er-Renz ve'r-Renziyye fi'ş-Şi'r el-Muâsir*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1967, 4-5; Mehmet Yalar, *Modern Arap Şiiri, Kavram-Kaynak-Yapı*, Bursa 2003, 30-41.

⁵² Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2012, 12; Ahmet el-İskenderî vd. , *el-Mufassal fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, Dâr İhyau'l-Ulûm, Beyrut 2004, 416; Ahmet Hasan ez-Zeyyâd, *Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, Kahire, ts. , 415; Hanna El-Fehûri, *Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, Lübnan 1987, 898; el-Atâvi Mes'ad bin el-'İd, *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-Hadis*, Tebük 2009, 17; Latif Mahmud Muhammed, "Mesîratü'ş-Şi'rî'l-Arabiyyi'l-Hadis fi Zav'i Nesîcihi ve Nakdihî", *Mecelletü Câ'miati'l-Enbâr lil-Lüğati ve'l-Âdâb*, 2 (2010), 59; Eyüp Akşit, *Mahmut Derviş Şiirlerinde Dini Semboller (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, S.B.E. , İzmir 2016, 21.

İsrail işgali sonrasında yurt dışına göç eden *Mehcer Edebiyatı*⁵³'ni temsil eden Arap yazarların etkisiyle Arap edebiyatında *romantizm* kendini göstermeye başlar⁵⁴. Mehcer edebiyatının temsilcileri Batı Edebiyatlarının tesiriyle geleneksel Arap şiirinin vezin ve ölçüleri terk ederek bunun yerine serbest hece ölçüsü kullanmıştır⁵⁵.

Romantizme kayan Arap edebiyatının temsilcileri sömürü ve işgal şeklinde Arap topraklarında cereyan eden zulümler karşısında kalem oynatamamıştır. Filistin'in her karışına yayılan bu zulümlere karşılık, halk arasında çeşitli direniş gurupları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Filistin'in kendi çocuklarından oluşan, topraklarını terk etmeyen bir gurup şair de milli birlik bilinciyle Arap edebiyatında 'ادب المقاومة' adıyla eserler kaleme almaya başlamıştır.

Mukavemet edebiyatı ismini ilk kez Gassan Kenefânî⁵⁶ '*Edeb el-Mukâveme fi Filistin el-Muhtelle 1948-1966*' adlı eserinde kullanmıştır. Eserinde bu edebiyatın tanımını yaparak Filistin Mukavemet edebiyatının kültürel, toplumsal ve politik yönünü temsilcilerinin şiirleriyle örneklendirmiştir⁵⁷.

İşgal topraklarında; George Habbaş (1926-2008), Gassan Kenefânî gibi isimlerin öncülüğünü yaptığı devrimci sosyalist ve Marksist guruplarla, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi ve Arap Milliyetçilik Hareketine mensup yazarlar tarafından işgal karşıtı şiirler ve makaleler kaleme alınmıştır. Buna mukabil işgale uğramış Filistin'in kurtuluşu için eser veren yazarlar, ya sürgüne gönderilerek vatan cüda edilmiş, ya da genç yaşta suikast sonucu hayatını kaybetmiştir.

Bununla birlikte Mısır'da II. Dünya savaşı sonrasında Filistin direnişine de öncülük eden Seyit Kutup çizgisi ortaya çıkmıştır. Kutup çizgisi Modern dünyada; tanrının yerini alan cahiliye ve batılılaşma temayülleri karşısında mücadele edilmesini bir gereklilik olarak görmektedir. Eğer bu temayüllere karşı topyekûn bir mukavemet gösterilmezse '*yok olmanın uçurumlarına yuvarlanılacağına*⁵⁸' dikkat çeker. Kutup'a göre temelde İslam'ı yayma çabası olan bu mukavemet kalp, dil ve el ile yapılmalıdır⁵⁹.

Ayrıca Kutup'un çizgisi işgal coğrafyalarında oluşan İhvan Hareketi, Hamas ve İslami direniş hareketlerin çoğuna fikirsel boyutta öncülük etmiştir⁶⁰. Filistin topraklarında sözlü ve fiili direniş hareketlerini temsil eden İslami guruplar Kutup'un İslam'ı müdafaa çizgisinden sapmamışlardır⁶¹. Bu guruplar batı ile bir mücadele içine girmedikleri gibi Birleşik Devletlerde meydana gelen 11 Eylül saldırılarını da ilk kınayanlar arasında olmuşlardır⁶².

Semih'in 'خطاب من سوق البطالة' şiirinde şiddete başvurmaksızın direnişten vazgeçmeyeceğini şu dizelerle ifade eder;

"رُبَّمَا أَفْقَدُ - مَا شِئْتِ - مَعَاشِي
رُبَّمَا أَعْرِضُ لِلْبَيْعِ نِيَابِي وَفِرَاشِي
رُبَّمَا أَعْمَلُ حَجَارًا.. وَعَتَالًا.. وَكِنَاسَ شَوَارِعِ
رُبَّمَا أَبْحَثُ، فِي رَوْثِ الْمَوَاشِي، عَن حُبُوبِ

⁵³ Mehcer Edebiyatını 1948 işgali sonrasında Ortadoğu'dan Amerika'ya göç eden Arap şairler temsil eder. Detaylı bilgi için bkz.: Doğru Erdinç, *Mehcer Edebiyatı ve Arap Edebiyatına Etkisi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Gazi Üniversitesi S.B.E. , Ankara 1998; el-Ceyyûsî Selma el-Hadrâ, *el-itticâhât ve'l-Harakât fi'ş-Şi'ri'l-Arabîyyi'l-Hadîs, (Arapçaya Çev. Abdü'l-Vahid el-Lü'lü)*, Beyrut 2007, 101-103.

⁵⁴ Kabbîş Ahmet, *Târîhu's-Şi'ri'l-Arabîyyi'l-Hadîs*, Beyrut ts. , 8.

⁵⁵ el-Ceyyûsî Selma, 71.

⁵⁶ Kenefânî'nin hayatı hakkında bkz. Aida Omarova, *Gassan Kenefânî (ö. 1972): Hayatı, Eserleri ve Edebi Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, S.B.E. , İstanbul 2011.

⁵⁷ Kenefânî, *el-Edeb'u'l-Filistinî el-Mukâvim Tahte'l-İhtilâl 1948-1968*, 55.

⁵⁸ Seyyid Kutub (çev. Ahmet Pakalın), *İslam Toplumuna Doğru*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2007, 14.

⁵⁹ Crooke, 81.

⁶⁰ Crooke, 82.

⁶¹ Crooke, 214-215.

⁶² CNN, *World Shock Over U.S. Attacks*, (Erişim: 28 Aralık 2018),

<http://edition.cnn.com/2001/WORLD/europe/09/11/trade.centre.reaction/>

رُبَّمَا أَحْمَدُ.. عَزِيَانًا.. وَجَائِعَ
يَا عَدُوَّ الشَّمْسِ.. لَكِنُ.. لَنْ أُسَاقِمَ
وَأَلَى آخِرِ نَبْضٍ فِي عُرْوِقِي.. سَأُقَاوِمُ
سَأُقَاوِمُ! سَأُقَاوِمُ! سَأُقَاوِمُ!!⁶³

*'Belki kaybederim –istedin diye- geçim kaynağımı,
Belki elbiselerimi ve yatağımı satılığa çıkarırım,
Belki taş ustası, hamal, temizlikçi olarak çalışırım,
Belki davar pislikleri içinde taneler ararım,
Belki sadece açlığımı ve çıplaklığımı gideririm,
Ey Güneşin düşmanları... Ancak... Pazarlık yapmam!
Damarımın son nabzına kadar... Direneceğim!
Direneceğim! Direneceğim! Direneceğim!'*

Semih bu şiirini serbest şiir vezniyle söylemiştir. Semih'in şiirinde her beyit tek *şatır* ve üç *tef'ile*'den oluşmaktadır. Semih görüldüğü üzere satır ve şatır sayısında belli bir kurala bağlı değildir. Çünkü kullandığı serbest şiir 'الشعر الحر' formu, klasik kaside yapısındaki şatır ve satır diziliminden tamamen farklıdır.

Semih her ne kadar birçok şiirinde serbest şiir 'الشعر الحر' formlarını kullanarak klasik şiir yapısından kopmuş görünse de klasik dönem eserlerinden etkilenmiştir. Ve klasik usulde şiirler de kaleme almıştır.

3. SONUÇ

Tarihin her döneminde savaşlarda iki cepheyi de etkileyen bir edebi tür olarak direniş edebiyatı farklı isimlerle kullanılmıştır. Klasik dönem şiirlerinde hamase, fahr, hiciv gibi türlerde şiirler söylenirken modern dönemde cihat edebiyatı, savaş edebiyatı ve direniş edebiyatı gibi isimlerle edebiyatçılar eserlerini kaleme almıştır.

Bu edebi türler savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında etkin roller üstlenmiştir. Ancak günümüzde savaş teknolojilerinin ilerlemesiyle cephelerde askerler birbirini görmeden savaşların masa başından idare edildiği bir çağa gelinmiştir. Bu sebeple günümüzde bu edebi türlerin kullanımına ihtiyaç kalmayacaktır.

Günümüzde insanların duygularını yönlendirmek için görsel medyanın marifetiyle reklamlar, haberler ve sosyal medya ağlarının mesajları kullanılmaktadır.

Duygu ve düşüncelerin bu denli mesaj bombardımanına maruz kaldığı günümüzde, zulme uğrayan tarafın mağduriyeti bu mesajlarla flulaştırılarak önemsiz bir hale getirilmeye ve zulümlerin meşrulaştırılmasını kolaylaştırabilmektedir. Bu sebeple bu edebi türün kullanımı son derece önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdi Ali Muhennâ (Nşr.) , *Dîvânu Hassân bin Sâbit el-Ensâri*, Dâr'u'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1994, 20.

Abdullah Müslim İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu 'arâ' I-II* (thk. Ahmet Muhammet Şakir), Dâr'u'l-Me'ârif, Kahire 1986, I, 305

Abdurrahman Özdemir, "Peygamber Şairi Hassân Bin Sâbit ve Divânı", *İstem*, 4, 2004, 201-218

⁶³ Semih el-Kâsım, *Divan-u Semih el-Kâsım*, 447; Gassan Kenefânî, *Edeb el-Mukâveme fi Filistin el-Muhtelle 1948-1966*, 148.

- Ahmet el-İskenderî vd. , *el-Mufasssal fi Târihi'l-Edebi'l-Arabî*, Dâr İhyau'l-Ulûm, Beyrut 2004, 416
- Ahmet Hasan ez-Zeyyâd, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*, Kahire, ts. , 415
- Ahmet Muhammed Fettûh, *er-Remz ve'r-Remziyye fi's-Şi'r el-Muâsir*, Dâru'l-Meârif, Kahire 1967, 4-5; Mehmet Yalar, *Modern Arap Şiiri, Kavram-Kaynak-Yapı*, Bursa 2003, 30-41.
- Alastair Crooke, *Direnış: İslamcı Devrimin Özü*, İyi Düşün Yayınları, İstanbul 2014, 36.
- Celalettin es-Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sâğîr I-VI (Feyz'u'l-Kadîr)*, Beyrut 1972, nr. 6107, IV, 511.
- CNN, *World Shock Over U.S. Attacks*, (Erişim: 28 Aralık 2018), <http://edition.cnn.com/2001/WORLD/europe/09/11/trade.centre.reaction/>
- Çetin "Arûz", III, 428.
- Çev. Abdü'l-Vahid el-Lü'lüe), Beyrut 2007, 71.
- Ebû Abdurrahman Abdullah Bin Mübârek (nşr. Dr. Nüzeyye Hammâd), *Kitâb'u'l-Cihâd*, Dâr'u'l-Matbûât el-Hadîse, Cidde ts.
- Ebu'l-Kasım Ali bin Asâkir, *Târih Medîne Dimaşk*, el-Mecma'u'l-İlmi'l-Arabî, Şam 1951, 30.
- el-Atâvî Mes'ad bin el-İd, *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-Hadîs*, Tebük 2009, 17
- el-Ceyyûsî Selma el-Hadrâ, *el-itticâhât ve'l-Harakât fi's-Şi'ri'l-Arabîyyi'l-Hadîs*, (Arapçaya Çev. Abdü'l-Vahid el-Lü'lüe), Beyrut 2007, 101-103.
- el-Hadrâ el-Ceyyûsî Selma, *el-İtticâhât ve'l-Harakât fi's-Şi'ri'l-Arabîyyi'l-Hadîs*, (Arapçaya
- Eyüp Akşit, *Mahmut Derviş Şiirlerinde Dini Semboller (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, S.B.E. , İzmir 2016, 21.
- Faruk Çiftçi, "Hassân Bin Sâbit'in Hz. Peygamber İçin Söylediği Mersiyeler", *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 2004, 79-95.
- Francesco Gabrieli, *Arap Historians of The Crusades*, Berkeley University of California 1967, 12
- Gassan Kenefânî, *el-Edeb'u'l-Filistîni el-Mukâvim Tahte'l-İhtilâl 1948-1968*, Müessesetü'd-Dirâsât'ü'l-Filistiniyye, Beyrut 1968, 55.
- Guy le Strange, *Palestine Under The Moslems*, Hayyat, Beyrut 1965, (Introduction).
- Halim Öznurhan, "Tasrî", *DİA*, Ankara 2011, XL, 131.
- Hamilton A. R. Gibb, *Arabic Literature*, Oxford Clerandon 1963, 128.
- Hanna El-Fehûri, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*, Lübnan 1987, 898
- İbn el-Esir, X/286.
- İbn Reşik el-Keyrevânî, *el-Umde fi Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih I-II* (thk. Muhammet Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1981, I, 135.
- İbrahim Yılmaz ve Ruhattin Yazoğlu "XII Asır Arap Şiirinde Haçlı Seferlerine Karşı Cihad", *İlim ve Sanat*, 43, İstanbul 1997, 76.
- İbrahim Yılmaz, "İslâmı Kabulde Şiirin Etkisine Dair Bir Örnek", *EKEV Akademi Dergisi*, 1(1), Erzurum 1997, 220.
- İbrahim Yılmaz, "Recez Bahrinin Arûz Şekilleri", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 2004, 130.
- İbrahim Yılmaz, *Panayırılar ve Arap Dili Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, B.E. , Erzurum 1997, 10; Abdülaziz Salim, *Târîhu'l-Arap fi Asr el-Cahiliyye*, Dâru'n-Nehza el-Arabiyye, Beyrut 1971, 418.

- İgnaz Goldziher, (Çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), *Klasik Arap Literatürü*, Vadi Yayınları, Ankara 2016, 33
- İsmail Durmuş, “Tef’ile”, *DİA*, Ankara 2011, XL, 273.
- İzzüddin bin el-Esir, *el-Kamil fi t-Târih I-XI*, Daru’s-Sadr, Buyrut 1966, X/284.
- John Bowker, “Jihad”, *Concise Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, New York 2000, 288
- Kabbiş Ahmet, Târîhu’ş-Şi’ri’l-Arabiyyi’l Hadîs, Beyrut ts. , 8.
- Latif Mahmud Muhammed, “Mesîratü’ş-Şi’ri’l-Arabiyyi’l-Hadîs fi Zav’i Nesîcihî ve Nakdihî”, *Mecelletü Câ’miati’l-Enbâr lil-Lüğati ve’l-Âdâb*, 2 (2010), 59
- Muhammed Firuzabâdi (Mütercim Âsım Efendi), *Kamûs’u’l-Muhîd I-VI*, İstanbul 2013, II, 1397.
- Muhammed I. Nasır, *İbn San’a el-Mülk*, Daru’l-Kütübi’l-Arabî, Kahire 1967, 143.
- Nihat M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, 50
- Nurettin Ceviz, *Yedi Askı*, Ankara Okulu, Ankara 2013, 162.
- Ömer Paşa, *el-Edeb fi Bilâdi’ş-Şam*, el-Mektebetü’l-Abbasiyye, Şam 1972, 556
- Rağîb el-İsfehânî Ebu’l-Kâsım Hüseyin, *el-Müfredât fi Garîbi’l-Kur’ân*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), Lübnân ts., *el-Müfredât*, Beyrut 1906, 101.
- Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2012, 12
- Saffet Köse, “Cihat Kavramı Şiddete Referans Olabilir mi?”, N. Gökkır (Haz.), *Din ve Dünya Barışı Uluslar Arası Sempozyum: 26-28 Nisan 2007-İstanbul: Tebliğler (ss. 168-202)*, İstanbul 2008
- Salih et-Tuma, “Selahaddin el-Eyyübi fi’ş-Şi’r el Arabî”, *el-Ebed*, XI, 1970, 18-19.
- Salih et-Tuma, “The Treatment of The Palestinian Conflict in Modern Arabic Literature”, *Middle East Forum*, XLVIII, 1972, 7.
- Semih el-Kâsım, *Divan-u Semih el-Kâsım*, 447; Gassan Kenefânî, *Edeb el-Mukâveme fi Filistin el-Muhtelle 1948-1966*, 148.
- Seyyid Kutub (çev. Ahmet Pakalın), *İslam Toplumuna Doğru*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2007, 14.
- Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Kâmil”, *DİA*, XXIV, 280.